

KURŠENŲ TARMĖS KIRTIS IR PRIEGAIDĖ

VYT. VITKAUSKAS

I. KIRTIS

1. Kirčio rūšys

§ 1. Kuršenų tarmė¹ yra viena iš tų žemaičių dūnininkų tarmių, kur veikia visuotinis kirčio atitraukimo dėsnis, t.y. kirtis iš trumpos ir tvirtagalės galūnės yra atitraukiama iš žodžio pradžią. Žinant, kad beveik visose kirti atitraukiančiose žemaičių tarmėse (o tuo pačiu ir Kuršenų tarmėje) senojoje kirčio vietoje išlieka tam tikras balso tvirtumas², galima suprasti, koks yra didelis skirtumas tarp Kuršenų tarmės ir literatūrinės kalbos (lk) kirčiavimo sistemų. Kadangi žodyje tam tikrais atvejais būna keli kirčiai, tai jų buvimo atvejai, atsiradimo skirtingumas reikalauja platesnio apibūdinimo, nagrinėjimo. Visų pirma, reikalingi specialūs atskirų kirčio rūsių pavadinimai, terminai, kurie dialektologijos literatūroje yra jau pateikt³. Šie terminai ir yra čia vartojami.

Kuršenų tarmėje, kaip ir nurodytoje literatūroje aprašytose tarmėse, yra penkios kirčio rūšys: 1. pagrindinis – senovinis (kur kirtis neatitraukiama): *darbinin*.*ka* ~ darbininko, *kirta* ~ kierto, *kra**mi* ~ krāmē (pakaušis, galva, niek.), *le**beda* (ištīža), *nuv**ka* ~ nuvýko (pasiekė); 2. pagrindinis – atitrauktinis (tariamas su dideliu intensyvumu, svarumu, bet jis yra atitrauktas iš galūnės, nesenų laikų padaras): *auli**s* ~ aulýs (avilys), *daržus* ~ daržus, *lakà* ~ lakà (skylutė avilyje bitėms išlékti), *putrà* ~ putrà (kukulienė); 3. šalutinis – galinis (senojoje kirčio vietoje išlikusi balso tvirtumo dalis): *duntu* ~ dantū, (*i*)*izguuncriti**s* ~ išgastys, *kauka* ~ kaukai (aitvarai), *miški* ~ miškè; 4. šalutinis – atitrauktinis (atsirađęs dėl kirčio atitraukimo iš žodžio pradžia): *blèzdin*.*gà* ~ blezdingà (kregždė), *muôki*.*klà* ~ mokyklà, *âstuvñû* ~ aštuoniû, (*u*)*uôbu*.*lë**s* ~ obuo-

¹ Kuršenų tarmė priklauso žemaičių dūnininkų tarmių būriui ir užima rytinę Kuršenų rajono dalį trikampyje tarp Klaišių (doun.), Upýnos (doun.) ir Kužių (aukšt.).

² Išimtį sudaro Klykolių, Akmenės, Vegerių apylinkių šnekta, kur kirčio senojoje vietoje negirdėti (žr. Lietuvių kalbos rašybos žodynai, 113, Kaunas, 1948).

³ V. Grinaveckis, Šiaurės vakarų dūnininkų tarmių kirtis. — Lietuvių kalbotyros klausimai, 1, 109–117, Vilnius, 1957 (toliau V. Grinaveckis, Švdt kirtis); V. Grinaveckis, Šiaurės vakarų dūnininkų tarmių fonetinės ypatybės ir jų raida. Kand. disertacija, rankr., Vilnius, 1956 (toliau V. Grinaveckis, Švdt fonetinės ypatybės). Jie pavartoti A. Jonaitytės straipsnyje „Šakynos tarmės kirtis ir priegaidė“. — Lietuvių kalbotyros klausimai, 2, Vilnius, 1959 (toliau A. Jonaitytė, min. veik.).

liais; 5. šalutinis – nukeltinis (atsiradęs skiemenyje, einančiam po pagrindiniu – senoviniu kirčiu kirčiuoto skiemens): *māžasis* ~ māžasis, *vi'rēsnis* ~ vyrēsnysis (vyresnysis), *trāugda·va* ~ tráukdavo, *kařkvabalis* ~ kařkvabalis, *pēšas* ~ pēsasi, *gař.le's* ~ gailiasi (gailisi), *veřžas* ~ veřžasi (veržiasi), *mūše's* ~ mūšias (mušis), *praūskes* ~ praūskias (prauskis) ir kt.

2. Kirčio atitraukimas

§ 2. Iš galūnės į pirmajį žodžio skiemenuj kirtis atitraukiamas šiai atvejai:

a) Iš visų trumpų galūnių dviskiemenuose žodžiuose: *bal.tà gal.và* ~ baltà galvà, *dau.ži* ~ daužl, *dī'nàs* ~ dienàs, *krē.ki* ~ kreiki, *šv̄.sì* ~ šviesi, *tuōrà* ~ torà (tvora), *žmuōnà* ~ žmonà (moterišké), *grāži* ~ gražl, *kātì* ~ katì (kudakuoji, tarški, baries), *pūpà* ~ pupà, *tūrù* ~ turù (turiu), *tūpù* ~ tupù (tupiu), *visà nāktis* ~ visà naktis ir t.t. Šiuo atveju jokių nukrypimų ar išimčių nėra.

b) Iš visų trumpų galūnių daugiskiemenuose žodžiuose: *ař.dama* ~ eidiama, *darbiniň.kùs* ~ darbininkus, *gi'venì* ~ gyveni, *karši'klà* ~ karšyklà, *nègalù* ~ negaliù, *nèšinà* ~ nešinà (nešdamosi), *mergelikès* ~ mergelikès (mažas mergaites), *pāduōrùs* ~ padoriùs, *pàpruñ.ti* ~ papranti, *skélbenì* ~ skelbeni (tu skelbi), *vai'kukùs* ~ vaikiukus (berniukus), *vi'rukù* ~ vyrukù ir kt. (Apie išimtis ir šitokio kirčiavimo svyravimus žr. § 4.)

c) Iš visų tvirtagalių galūnių: *ák̄.s* ~ akiës, *ávñ* ~ avių, *dèvì'ññ* ~ devynių, *draūdū* ~ draudžia, *gèrū.s* ~ gerǟs (geriąs), *kriēslä* ~ krëslai, *lèdä* ~ leda, *màžaū* ~ mažiaū, *pàšučaū* ~ pasiučiaū (labiau), *pràgarä* ~ pragaraï: *nùmä* pràgarä / *bè num,ü*⁴ nègerä ~ numaï (namai) — pragaraï, be numų negeraï, *šírđi's* ~ širdiës, *tákä.s* ~ takais, *žabarä* ~ žabaraï ir t. t. (Apie pasitaikančias išimtis žr. § 5 IV.)

d) Iš antrinių trumpų ir tvirtagalių tarmés galūnių (kurios lk yra priešpasutiniai skiemens), pvz., *bàbàks* ~ babäkas (rakandas), *čësnàks* ~ česnåkas, *lì'dèks* ~ lydëkas (ir *lì'dekà* ~ lydekà), *pi'raks* ~ pyrägas, *verpèc* ~ verpëtas *dèputàc* ~ (naujas žodis) deputatas, *kañdidàc* ~ (naujas žodis) kandidätas, *kàtinä'i* ~ katinäiti (katinäiti), *màmä'i* ~ mamaïte (mamáite), *puðnä'i* ~ ponäiti (iek. ponäiti)⁵, *vai'kë'l* ~ vaikëli, *žmuōnë'l* ~ žmonële (moteréle), *jènìk* ~ Janike, *krùpik* ~ krupike (rupùžioke), *sëserik* ~ seserike, *màmë'i* ~ mamëtye (mamyte), *gai'dùks* ~ gaidùkas, *kaúšiñùks* ~ kiaušiniùkas, *vai'kùks* ~ vaikiùkas (berniukas), *draūgùk* ~ draugiùk, *vi'rùk* ~ vyrük, *žuñcùk* ~ žasiùk, *pàlì'kt* ~ paliékta (paliéka), *sùkiñb* ~ sukiñba, *sùsneñ.k* ~ sušneñka, *užmiřst* ~ užmiřsta, *nèsutiñ.k* ~ nesutiñka, *ší'rì:t* (šíryt) ir kt. (Apie tokio kirčiavimo svyravimus žr. § 5V.)

§ 3. Kirčio atitraukimas būna toks stiprus, kad kartais linksniuojamosios kalbos dalies žodis (o kai kada ir prieveiksmis) netenka pagrindinio kirčio, nes pagrindinį – atitrauktinį kirti įgauna prieš tą žodį einas prielinksnis, pvz., *tas, lì'ginims prì_kit,ü ir gřá'un gi'vë'nima* ~ tas lýginimas pry kitų (prikaišiojimas, kad neištokimas) ir griáuna (vedusiųjų) gyvënimą, *pradłeję gr̄.sti senuovinës mādas/ kel.nes šau.ras švarkä. bë peč,ü* ~ pradëjo gr̄.sti senovinës mādos: kełnës siaūros,

⁴ Šitoks kirčio atitraukimas aprašytas § 3. Šiuo atveju paliekamas ir antrinio kirčio žyméjimas kableliu žemiau balsës, o kitais atvejais to atsisakyta.

⁵ Cia yra vienas iš metatomijos atvejų (žr. § 35 e).

švarkai be pečių, visa nākti pralākstė su dančiu (dantį skaudėjo), kat pri dárba /nègalù pripléšti/ tuo i. š.uōk,us pírms lèk~ kad pry dárbo – negaliu pripléštyti (prižadinti), o i šokiūs pírmas lèka (lekia), svísta palikáu um p,ard,uōs~sviestą palikáu ant pardōs (parduoti), búobas aī.nam un kap,ū: /tautkikis víra atléid~bóbos, eīnam ant kapū: Tautkikés (Tautkutēs) výra atléida (atlydi), smáugi un v̄tas /sù krup,è vāi ka ižgít džau~smáugè ant viētos (visiškai): su krupè (rupūže) vaikā išgýdžiau, ubaga puōtere sù žin,è ~ubago pōteriai su žinià (jis žino, kodēl taip daro), kàs ruōžiem súserg /vis pri an,uōs aī.n vařdi ti ~ kàs rōžéms (tokia liga) súserga, vis pry anōs (pas ja) eīna vařdyti (užkalbēti), veiziek iš arč,aū. ir mati si~veizék (žiūrék) iš arčiaū ir matýsi ir t.t. Kartais pasitaiko, kad ir iš daugiaskiemio žodžio kirtis perkeliamas i prielinksni, pvz., už d,aržin,iēs vasarúos gràžus /galiesu pasi pjáuti tá'm kařtu~ už daržinēs vasarójas gražus, galésu pasipiáuti tám kařtuo (kartui), tī'k mētu pragi vē na puō žem,aī.č,us ir nei madúo žemañ.tiška~tiek mētu pragyvēno po žemaičiūs ir ne-imadója (nepataiko) žemañtiskai, mūna senūtis iš bič,ūl,us lú'b atidú's nauj.jūs aū.łus ~mūno (mano) senūtis (senelis) i bičiuliūs liúob atidúos (atiduodavo) naujūs auliūs (avilius). Úrkuvénouose, Žágénuose, Gášiskése, t. y. tarmēs paribiuose su i pietus nuo kuršeniškiu esančiais dūmininkais (šaukéniškiais), kurie pradeda nebeatitrauki kirčio iš ilgū galūnių, šitas reiškinys yra retas, o ir visame Kuršenų tarmēs plote kirtis i prielinksni dažnokai néra nukeliamas, pvz., mařče iš pírmoš dī'nuōs ábžergi~mařčia iš pírmōs dienōs ápžergé (apsédo, panéigé), jē'dzi su un.trū gi vē'ni mu tañ.suos gi vē'nti ~ Jādzé su antrū gyvénimu (su uošvias) tañsosi gyvēnti, su lai.vé puo.ā'žera dē'vi gā'ra ~ su laivé (valtimi) po ēzerā dēvē (davē) gārā ir kt.

Toks reiškinys yra pastebétas ir kitose kirti atitraudiančiose tarmēse (Kálnalyje⁶, Laukuvoje⁷, Šakynoje⁸ ir kt.), pvz., vā're dn̄darbu~vārē ant darbū (Šiupyliai, Šiaulių raj.); dī'ks vā'ks lèp tievou i. ak,ès ~dýkas (išdykēs) vaikas lipa tēvuo (tēvui) i akis, ketoñulektá's mētā's bová'u dárjáunc /ajá'u púo nebr,ès ~keturiólektais (1914) mētais buváu dár jáunas, ejáu (éjau) po nibrēs (vakaruškas) (Kaunatava, Telšių raj.); rā'ta' važeniesé's bē ,árkł,ū / lakúos pā.u.kste' bē sp,ár-n,ū ~ rātai važinēsias (važinésis) be arkliū, lakiós paükščiai be sparnū (senovéje taip šnekéjé apie dabartinius laikus), mēdž,òs ší'rgo ší'rgo óž rej,ūos pjá'usta ~ medžiūs (malkas) žirgu žirgu už rejōs (jaujos) piáusto (Papilė, Akmenés raj.); var'k ká'rves i. l,ā'uk,òs ~ varýk kárves i laukūs (Raudénai, Kuršenų raj.) ir t. t.

Kai kurių dialektologų darbuose teigama, kad tai esanti enklizē⁹ (ir pavyzdžiai dedami, kai kalbama apie enklizę), tačiau šalutiniai – atitraudiniai kirčiai ir šalutiniai – galiniai kirčiai, esą pagrindinio – atitraudinio kirčio netekusiuose žodžiuose, rodo, kad Kuršenų tarmēje ir kitur žemaičiuose čia yra savotiškas kirčio atitraudimas, o ne iþprasta enklizé. Prieksnis kalbančiojo sàmonéje tarsi prilipo prie linksniuojuamos kalbos dalies žodžio (kartais ir prie prieveiksmio), tapo lyg jo priešdéliu, todēl kirtis i ji, i prielinksni, ir buvo atitraudtas.

⁶ P. Kniūkšta, Kalnialio tarmēs fonetika ir morfologija, diplominis darbas (rankr.), 13, Vilniaus Valstybinio V. Kapsuko vardo Universiteto Istorijos-filologijos fakulteto Lietuviių kalbos katedra, 1959.

⁷ V. Grinaveckis, Švdt fonetinės ypatybés, 110 – 113.

⁸ A. Jonaitytė, min. veik., 120.

⁹ A. Jonaitytė, min. veik., 120.

3. Kirčio atitraukimo nedėsningsumai

§ 4. Ribodamasi su tarmėmis, kuriose veikia tik sąlyginis kirčio atitraukimo dėsnis (Kūrtuvėnai, Šiauliai), Kuršenų tarmė turi tokį kirčiavimo pavyzdžių, kurie rodo kirčio atitraukimą i pirmą skiemenu neužsibaigus.

a) Daugiaskiemeniuose žodžiuose, kurių priešpaskutinis skiemuo yra ilgas, kirtis iš trumpos galūnės dažnai nušoka į tą ilgą skiemenu, o ne į žodžio pradžią, pvz., *aštū·ni* (ir *āštū·ni*) ~ aštuonì, *baluñ·džus* (ir *bàluñ·džus*) ~ balandžiùs, *ga·nū·klà* (ir *gànū·klà*) ~ ganyklà, *kirp̄·klà* (ir *kirp̄·klà*) ~ kirpyklà, *miškū·si* (ir *mìškū·si*) ~ miškūsè (miškuose), *šakuōsi* (ir dažn. *šakuōsi*) ~ šakosè, *sijuōnùs* (ir *sijuōnùs*) ~ sijonùs, *yuobu·lī·nè* (ir *yuobu·lī·nè*) ~ obuolynè (obuoliene), *vaḡ·stà* (ir *váḡ·stà*) ~ vagystà (vagyste), *neruñ·dù* (ir *nérnuñ·dù*) ~ nerandù. V. Grinaveckis sako, kad „daugiaskiemeniuose žodžiuose, kurių galinis skiemuo yra trumpas, o antrasis nuo žodžio galo ilgas, kirtis į antrajį nuo žodžio galo skiemenu bus atitrauktas tuo pačiu metu, kaip ir pirmaisiais dvieims atvejais“, t. y. tuo pačiu metu, kai kirtis buvo atitraukiama a) dviskiemeniuose žodžiuose iš trumpos galūnės į ilgą šaknį, b) tam tikrais atvejais triskiemeniuose žodžiuose į ilgą skiemenu nepaliekant jokio kirčio pėdsako kituose skiemenyse¹⁰ (plg. § 8a). Čia pateikti Kuršenų tarmės faktai, be abejonių, ir rodo šitą kirčio atitraukimo etapą, kai kirtis buvo atitrauktas į daugiaskiemenių žodžių antrajį nuo žodžio galo ilgą skiemenu.

b) Daugiausia jaunesniosios kartos tarmės atstovų kalboje pasitaiko toks nedėsningas kirčio atitraukimas (daugiaskiemeniuose žodžiuose), kai kirtis iš trumpos galūnės nušoka į priešpaskutinį trumpą skiemenu, o ne į žodžio pradžią, pvz., *aduoma·tikè* ~ Adomaitikè (Adomaityte), *gi·vèni* ~ gyveni, *kaušiñiùs* ~ kiaušiniùs, *karapùtkès* ~ karaputkès (aplūžusius namus), *li·žuvù* ~ liežuviu, *muoliñiùs* ~ moliniùs, *i·žardèliùs* ~ i Žardeliùs (kaimo pavadinimas), *gerèsni* ~ geresni, *gražësni* ~ gražesni, *senèshñiùs* ~ senesniùs ir t. t. Kaip matyti, kirtis čia atitraukiama į tą patį skiemenu, kuris kituose linksniuose turi pagrindinį – senovinį kirtį. Senesniųjų (45 ir daugiau metų) žmonių kalboje tokį reiškinį retai tesutiksi, o ir jaunesniųjų tarmiškai šnekančių žmonių ne per dažniausiai taip kirčiuojama. Greičiausiai, čia bus pietinių kuršeniškių kaimynų — šiauliškių, kurtuvėniškių, kelmiškių — įtaka.

c) Kirtis iš trumpos galūnės į žodžio pradžią beveik niekada nenušoka esamojo laiko moteriškos giminės galūninio kirčiavimo dalyvių vns. vardininkė: *ateinuñ.tì* ~ ateinanti (plg. Laukuvoje pažistamą formą *pàrānò.n.tè* ~ pareinan-

¹¹ti¹¹), *atlekuñ.tì* ~ atlekanti (atlekianti), *jemuñ.tì* ~ jemanti (imanti), *kli·kuñ.tì* ~ klykanti (klykianti), *pi·ksstuñ.tì* ~ pykstanti, *skaustuñ.tì* ~ skaustanti (skaudanti).

4. Atvejai, kai kirtis neatitraukiama

§ 5. I. Kirtis tarmėje neatitraukiama iš negalūnėje esančių skiemenu: *bežžuka* ~ beržiukai, *kumē·li* ~ kumēlė, *kepùri* ~ kepürė, *nelá·imi* ~ nelaimė, *papiléniške* ~ papiléniškiai (Papilės apylinkės gyventojai), *vadíntuoje* ~ vadintojai, *vaivúora* ~ vaivórai (tokios uogos), *žagä·ri* ~ Žagärė ir t. t.

¹⁰ V. Grinaveckis, Švdt fonetinės ypatybės, 95; V. Grinaveckis, Švdt kirtis, 112 (plg. tokį pat reiškinį, kaip ir Kuršenų tarmėje, A. Jonaitytė, min. veik., 113).

¹¹ V. Grinaveckis, Švdt fonetinės ypatybės, 66.

II. Kirtis neatitraukiamas iš visų tvirtapradžių galūnių: a) linksniuojamų kalbos dalių dgs. naudininkė: *stuogá·ms* ~ stogáms, *židá·ms* ~ žiedáms, *luové·ms* ~ loviáms, *žalté·ms* ~ žalčiáms, *galvúoms* || *galvúms* ~ galvóms, galvùms, *gerklíems* || *gerklúms* ~ gerkléms, gerklíums, *katíems* ~ katéms, *akíms* || *akúms* ~ akíums, akiúms, *pirtíms* ~ pirtíms, *su·ná·ms* ~ súnáms (súnums) (ret.), *pi·túms* ~ pietúms: *kū·vírsma* *pi·túms* ~ kā vírsma (virsimė) pietúms, *pi·meníms* ~ pie-meníms, *baltí·ms* || *baltíms* ~ baltíems, baltíms, *graží·ms* || *gražíms* ~ gražíems, gražíms, *žalí·ms* || *žalíms* ~ žaléms, žalíms, *ju·dúoms* || *ju·dúms* ~ juodóms, juodúms, *šlapúoms* || *šlapúms* ~ šlapióms, šlapíums, *aní·ms* || *aníms* ~ aníems, aníms (jiems), *anúoms* || *anúms* ~ anóms, anúms (joms), *penkí·ms* || *penkíms* ~ penkiems, penkíms, *peñkúoms* || *peñkúms* ~ penkióms, penkiúms ir t. t.; b) būdvardžių, įvardžių ir skaitvardžių vns. naudininkė: *baltá·m* ~ baltám, *baltá·* || *baltá·i* ~ baltái, *sená·m* ~ senám, *sená·* || *sená·i* ~ senái, *linksmé·m* ~ linksmiám (linksmam), *linksmé·* || *linksmé·i* ~ linksmiái (liñksmai)¹², *visá·m* ~ visám, *visá·* || *visá·i* ~ visái, *katrá·m* ~ katrám, *katrá·* || *katrá·i* ~ katrái, *tuoké·m* ~ tokiam, *tuoké·* || *tuoké·i* ~ tokiai, *pirmá·m* ~ pirmám, *pirmá·* || *pirmá·i* ~ pirmái, *vi·ná·m* ~ vienám, *vi·ná·* || *vi·ná·i* ~ vienái; c) esamojo laiko o-kamienių ir būtojo kartinio laiko visų kamienų galūninio kirčiavimo veiksmažodžių vns. I ir II asmenyje: *matá·u* ~ matáu, *matá·* ~ matái, *plerpsá·u* ~ plerpsáu (sédžiu be darbo), *plerpsá·* ~ plerp-sái, *prašá·u* ~ prašáu, *prašá·* ~ prašái, *dungená·u* ~ dangenáu (danginau, krausčiau), *dungená·* ~ dangenái, *kri·pá·u* ~ krypáu, *kri·pá·* ~ krypái, *mušá·u* ~ mušáu (mušiau), *mušá·* ~ mušái (muše), *giñá·u* ~ giniáu, *giñé·* ~ ginéi, *mañá·u* ~ maniáu, *mané·* ~ manéi ir t. t.; d) kai kuriuose prieveiksmiuose ir ištiktukuose: *kadá·* ~ kadái: *sá·uli jaū.* *kadá· nusilé·ida* ~ sáulé jaū kadái (seniai) nusiléido, *pirmá·* ~ pirmái (pirma), *visá·* || *visá·i* ~ visái, *daugá·u* ~ daugiáu (daugiausia), *labá·u* ~ labiáu (labiausiai), *piñmá·u* ~ pirmiau (pirmiausia), *skubá·u* ~ skubiáu (skubiausiai), *stumbá·u* ~ stambiáu (stambiausiai), *ti·šá·u* ~ tiesiáu (tiesiausiai), *ti·šuog* ~ tiesiog, *makalá·i* ~ makalái, *tabalá·i* ~ tabalái ir t.t.

III. Kirtis neatitraukiamas iš antrinių tvirtapradžių galūnių: *pašutíms* ~ pasiutímas, *šalíms* ~ šalímas, *didelúms* ~ didelúmas (didumas), *lengvúms* ~ lengvúmas, *gru·stíūs* ~ grüstúvas, *liektíūs* ~ léktúvas, *negé·rs* ~ negéras, *negá·l* ~ negália (negali), *netúr* ~ netúra (neturi).

IV. Pasitaiko, kad kirtis išlaikomas senojoje vietoje tvirtagalėse galūnėse. Tada arba susiduria keletas tokų žodžių, kur reikia atitraukti kirtį iš galūnės į šaknį, arba norima tais žodžiais ką nors pabrėžti, pvz., *labá· gerá· padaré·* || *kad atejé·* || *padiesi mún grúobus išká išti* ~ labaī geraī padaréi, kad atejéi (atéjei): padësi mún (man) gróbus (žarnas) iškáisti (išvalyti), *su·rugé·s kvi·tē·s puo·rī·ga važiné·juos·* || *ka·vežimá· tratieje* ~ su rugiaiš kviečiai po Rýgą važinéjosi, kad vežimai tratéjo, *gerá· ka·búoba gabí·* || *kitá·p bádū nuspruōktu* ~ geraī, kad bóba gabí (apsukri): kitaip badù nusprögtu (nudvestu), *gražé· padaré·* || *gražé· niérà kuō sakí·ti* ~ gražiai padaréi, gražiai, nérà kō sakýti (iron.), *belesū· viščúka· grú·dus* ~ belesä viščiukai grúdus, *duobilú· avižú· turù* || *šaūdū· rugi·ñu á·r gálùks ī·r* ~ dobilū avižū turū (turiū), šiaudū rugiženių ař (irgi) galiūkas (šaliné) yrà ir kt. Šitie pavyzdžiai, kur kir-

¹² Šis būdvardis tarmėje yra u-kamienis: *liñ·ksmùs* ~ linksmùs (linksmas), *liñ·ksmi~* ~ linksmi (linksma).

tis neatitraukiamas, yra daugiau atsitiktinio pobūdžio, nedėsnings, galima sakyti, nukrypimas nuo tarmės kirčiavimo normos.

V. Kirtis kartais neatitraukiamas iš antrinių tvirtagalių galūnių, pvz., *atei.n atei.n baišá.usis būr̄s víru* ~ ateina ateina baišausis (didžiausias) būr̄s výru, *nesutiñ.k /lañ. skirá.s* ~ nesutiñka, lañ (tegul) skirasi (skiriasi), *pijuōks negieris/ šū nekaū.kis negá'l būti* ~ pijokas (girtuoklis) negéręs, šuō nekaükęs negālia būti, *pašaū.k jeniki /tūrù nauj̄t na pasakíti* ~ pašaūk Janikę, turù naujyną (naujiena) pasakýti, *pakreï.pk stiklini/ i'pilsu* ~ pakreipk stiklinę – ipilsu ir kt. Ir šiuo atveju nėra jokio dėsningumo: vienas ir tas pats žmogus gali pasakyti *nésutiñ.k* ir *nésutiñ.k* ~ nesutinka, *pàpruñ.t* ir *papruñ.t* ~ paprañta, *sùšluñp* ir *sušluñp* ~ suslañpa ir kt.

5. Kirčių vieta

§ 6. Pagrindinis – atitrauktinis kirtis. Jis yra atsiraðęs, kaip minėta, atitraukus kirtį iš galūnės į žodžio pradžią. Šitas kirtis dažniausiai yra pirmame žodžio skiemenyje, pvz., *aū.sis* ~ ausis, *bruôlē* ~ broliai (ir *brúole* ~ bróliai), *dû.bië* ~ duobė, *duôvena* ~ dovena (dovana), *ki'tā* ~ kietai, *krū.pùs* ~ kruopùs (dgs. gal., kruopas), *pàvai.zùs* ~ pavaizùs (gražus, vaizdingas), *r̄.bina* ~ riebinà (riebaluota), *sli.denì* ~ slydeni (darai, kad slystu), *stipinā* ~ stipinai (rogini dalis), *sveikatà* ~ sveikatà, *vágà* ~ vagà ir t. t. Tačiau pasitaiko ir tokią atvejų, kai pagrindinio – atitrauktinio kirčio vieta yra priešpaskutiniame skiemenyje (žr. dar § 4 a ir b): *keikù.nùs* ~ keikünùs (tuos, kurie labai keikiasi), *malù.mì* ~ malùnè, *pliešikùs* ~ pléšikùs ir t.t. (Apie pagrindinio – atitrauktinio kirčio nušokimą iš linksniuojamujų kalbos dalių žodžio ar prieveiksmio iš prielinksnių žr. § 3).

§ 7. Senojoje kirčio vietoje dažniausiai yra išlikęs šalutinis – galinis kirtis, pvz., *amatā* ~ amatai, *bàjuôrùs* ~ bajorùs, *gàlì* ~ galè, *kařtikès* ~ kartikès (mažas kartis), *luôpä* ~ lopai, *plaü.čùs* ~ plaučius, *pràspuñkùs* ~ praspurkùs (kelnių klynus), *rèmù* ~ remù (remiu), *sprunginì* ~ spranginì (dvasini, badu marini), *šákikès* ~ šakikès (mažas šakas), *tingiñùks* ~ tinginiùkas, *tinginì.s* ~ tinginys, *triñ.kì* ~ trinki (düksti), *vai'kelùkùs* ~ vaikeliukùs, *vai'niks* ~ vainikas, *žálë* ~ žaliai ir t.t. Šio kirčio negirdéti daugiaskiemenuose žodžiuose, kai kirtis iš trumpos galūnės yra atitraukiamas į tokį ilgą pirmą skiemeni, kur kitos formas turi pagrindinį – senovinį kirtį: *leñ.zdama* ~ leisdamà, plg. *lé.izdams* ~ leisdamas, *peñ.gdami* ~ peikdamì, plg. *peñ.gdams* ~ peikdamas, *šañ.gdami* ~ šaukdamì, plg. *šañ.gdams* ~ šaükdamas, *miñ.klina* ~ minklinà (tešluota, tešla aplipusi), plg. *miñ.klinas* ~ miñklinos, *puñvini* ~ purvinì, plg. *puñvinc* ~ puñvinas, *snñ.gina* ~ snieginià (snieguota), plg. *snñ.ginc* ~ sniēginas, *švñ.psena* ~ švypsenà (šypsena), plg. *švñ.psena* ~ švýpsena, *(u)ñ.dega* ~ uodegà, plg. *(u)ñ.dega* ~ úodegà, *vel.kina* ~ velkinà (vilkdama), plg. *vel.kinc* ~ velkinas, ir kt. Būdinga dar tai, kad priešdélétose formose kirtis į priešdélį nenušoka, pvz., *išleñ.zdama* ~ išleisdamà, *atñ.ždami* ~ atūždamì ir kt.

§ 8. Šalutinis – atitrauktinis kirtis dėsningai girdimas šiais atvejais:

a) Daugiaskiemenių žodžių ilgame priešpaskutiniame skiemenyje, kai kirtis yra atitraukiamas iš trumpos galūnės, pvz., *dèvñ.nì* ~ devynì, *gùlñ.klà* ~ gulyklà (guolis), *képñ.klà* ~ kepyklà, *pàrdaviéjè* ~ pardavéjà, *pàvai.zì* ~ pavaizì, *víriéjè*

~ virėjà ir t. t. Šiuo atveju šalutinis—atitrauktinis kirtis yra labai stiprus, ir dažnai pasitaiko, kad jis išlieka pagrindiniu—atitrauktiniu (žr. § 4 a ir § 6).

b) Keturskiemenių žodžių priešpaskutiniame trumpame skiemeneje, kai kirtis yra atitraukiamas iš trumpos galūnés, pvz., *kai liñukùs* ~ kailiniukùs, *màžutèlùs* ~ mažuteliùs (mažutelius), *muôtriškikè* ~ moteriškikè (moteriškéle), (*u*)^{undefinìukù} ~ (*v*)andeniuukù, *vàbàlùkùs* ~ vabaliukùs, *vàkañukùs* ~ vakariukùs (vakaruškas), *àbakikè* ~ Abakikè (Abakaite), *bañtañkè* ~ Bartašikè (Bartašiute) ir t.t. Ir šiuo atveju šalutinis—atitrauktinis kirtis yra aiškiai girdimas ir kai kada esti pagrindiniu—atitrauktiniu (žr. § 4b).

c) Daugiaskiemenių žodžių ilgame priešpaskutiniame skiemeneje, kai kirtis yra atitraukiamas iš ilgos galūnés, pvz., *muôti nè'l* ~ motynéle (motinéle), *pìnin gà'* ~ piningai (pinigai), *raûduñmù* ~ raudonù, *rìñkìejuòs* ~ rinkéjöös (pédü rišéjos), *sèptiññù* ~ septyniù ir t.t. Šitas šalutinis-atitrauktinis kirtis yra silpnai girdimas.

d) Keturskiemenių žodžių ilgame trečiame nuo galo skiemeneje, kai kirtis atitraukiamas iš trumpos galūnés, pvz., *kàrei vèlùs* ~ kareiveliùs (kareivélius), *pètrañskikè* ~ Petrauskikè (Petrauskaite), *raûduñnamì* ~ raudonamè ir kt. Šiuo atveju šalutinis-atitrauktinis kirtis pasigirsta tik fakultatyviškai.

§ 9. Šalutinis-nukeltinis kirtis. Daugelis žemaičių tarmių ilgus pokirtinius skiemenis ištaria su aišku šalutiniu-nukeltiniu kirčiu, pvz., *bìmbáls* ~ biðbalas, *gàlòu* ~ gäluo (galui), *gìeráls* ~ gëralas (Kretinga)¹³, *kròpmá'usìs* ~ krùpmaušis (nenaudélis, rupūžiokas), *mètâ'* ~ mëtai, *sù'nké'* ~ suñkiai (Kaunatavà, Telšių raj.), *dè'rbâ'* ~ dirbai, *và'li'te* ~ välyti (valýti), *vì'râ'* ~ výrai (Laukuva)¹⁴, *ràtâ'* ~ rätaí, *và'ñkuojé's* ~ val̄kiojasi, *žemìevelkùoms* ~ žemëvilkoms (Raudénai, Kuršenų raj.), *dà'ktâ'* ~ dáktai, *lù'ñdžuojé'* ~ ländžiojai, *žùogrê'* ~ ~ žiögriai (tokia tvorų rùsis, pinučiai) (Tirkšliai, Mažeikių raj.), *šònëi* ~ šunie (šuniui), *và'kòu* ~ vaikuo (vaikui), *žèmë'nc* ~ žeminas (žemétas) (Trýskiai, Kuršenų raj.) ir t.t. Nuoseklaus šitokio kirčiavimo Kuršenų tarméje néra. Šalutinis-nukeltinis kirtis čia pasitaiko tik tam tikrais atvejais ir tam tikrose formose:

a) Vyriškosios giminės įvardžiuotinių formų vns. vardininke: *bá'ltá'sis* ~ báltasis, *grà'žé'sis* ~ gräžiasis (gražusis), *jú'dá'sis* ~ júodasis, *mà'žá'sis* ~ mázasis, *paskutìñ'sis* ~ paskutinysis, *mù'sá'sis* ~ mûsasis (mûsiškis), *pìrmá'sis* ~ pìrmasis, *uñ.trá'sis* ~ añtrasis ir kt. Šitoks įvardžiuotinių formų tarimas yra jau apnykës, nes dabar imama vis plačiau vartoti formas *geràsis*, *baltàsis*. Teko išgirsti kirčiuojant tas formas šaknyje, bet be šalutinio—nukeltinio kirčio: *gë'rasis* ~ gërasis, *já'unasis* ~ jáunasis.

b) a- ir ja-kamienių sangräžinių veiksmažodžių esamojo laiko III asmens galūnėje: *dú'dá's* ~ dúodasi, *keñtá's* ~ keñtasi, *së'ká's* ~ sëkasi, *nèkelá's* ~ nèkelasi (nesikelia), *pùtá's* ~ pùtasi (pučiasi), *šá'ušá's* ~ šiáušasi (šiaušiasi), *núorá's* ~ nòrasi (norisi), *gañ.lé's* ~ gañiasi (gailisi), *mí'lé's* ~ myliasi (mylisi), *pasivalñ.kuojé's* ~ pasival̄kiojasi: *kuõkè* ~ sveikata / *pasivalñ.kuojé's* ~ suo trùoba ir gèrâ' ~ kokià čia sveikata: pasival̄kiojasi (yra pasivalkiojama) po tróbą ir geraí, *pàjemá's* ~

¹³ J. Aleksandravičius, Kirtis ir priegaidė Kretingos tarméje. — Lietuvių kalbotyros klausimai, 1, 99, Vilnius, 1957.

¹⁴ V. Grinaveckis, Švdt kirtis, 110.

pàjemas: *pàjemá·s tas rùblis/ nè·sam tā· be kapé·ikas* ~ pàjemas (yra paimamas) tas rùblis, nèsam taī(p) be kapéikos.

c) Sangräžinių veiksmažodžių būsimojo laiko III asmens galūnėje: *bú·sé·s ~ búsias* (būsis): *reñ.k pā·galus nu·ski·drí·na / bú·sé·s mún·s nemá·tus* ~ reñka pàgalias nù (nuo) skiedrýno, búsias (apsimetè) munës (manës) nemätas, *dungé·n·cé·s ~ dangénsias* (danginsis), *dú·sé·s ~ dúosias* (duosis), *kraipí·sé·s ~ kraipy·sias*, *mù·sé·s ~ müsias*, *raití·sé·s ~ raitýsias*, *rí·sé·s ~ riesias* (riesis, pyksis), *siesé·s ~ sésias* ir t.t.

d) Sangräžinių veiksmažodžių liepiamosios nuosakos vns. II asmens galūnėje: *aū·ké·s ~ aükias* (aukis), *bú·ké·s ~ bükias* (bükis, bük), *kratí·ké·s ~ kratýkias*, *nedú·ké·s ~ nedúokias* (nesuduok), *nežvalgi·ké·s ~ nežvalgýkias* (nesižvalgyk), *sieské·s ~ séskias* ir t.t.¹⁵

e) Veiksmažodžių priesagoje -av- (dažniausiai būtajame dažniniame laike): *nugeltióná·va ~ nugeltónavo*, *šú·ká·va ~ šúkavo*, *bú·dá·va ~ búdavo*, *nujú·gdá·va ~ nujuõkdavo*, *nupraü.zdá·va ~ nupraüsdao*, *praší·dá·va ~ prašýdavo*, *veizé·dá·va ~ veizédavo*, *žú·dá·va ~ žúdavo* (vargdavo) ir kt. Dabar dažnai šito šalutinio kirčio negirdeti: jaunesnioji karta tesako tik *bú·dava ~ búdavo*, *aī.dava ~ eídavo*.

f) Nekirčiuotoje priesagoje -a·tis ~ -aitis, -a·ti ~ -aitē: *brúolá·tis ~ bró·laitis* (pabrolys), *tievu·ná·tis ~ těvünaitis* (ükininkaitis, kuriam tévas užrašydavo ūki), *ničnieká·če ~ ničnékaičio* (visai nieko), *píčpilná·tis ~ pičpilnaitis* (pilnutélis), *píčpilná·ti ~ pičpilnaitē*, *vičvi·ná·tis ~ vičvienaitis* (vienui vienas), *vičvi·ná·ti ~ vičvienaitē*, *ā·duomá·tis ~ Ądomaitis*, *kí·gá·ti ~ Kýgaitē*, *klemúncká·ti ~ Kle·mánskaitē*, *vitká·uská·ti ~ Vitkáuskaitē* ir kt.

g) Kai kuriuose sudurtiniuose žodžiuose (trumpame skiemenuje): *akietvir·bális ~ akétvirbalis*, *kařkvabális*, *pùsesérí ~ pùsseseré*, *ùšpakális ~ üžpakalis* (tar-mës paribiuose su dounininkais pasakoma ir *ùšpaká·lis*).

6. Proklizé ir enklizé

§ 10. Kai kurie tarnybiniai žodeliai (o kartais ir linksniuojamų kalbos dalių žodžiai) rišlioje šnekamojoje kalboje netenka kirčio ir yra lgy prijungiami prie gretimo žodžio. Šitie kirčio netekę žodžiai yra vadinami proklitikais arba enklitikais.

I. Proklitikai yra šie vienskiemeniai žodžiai:

a) įvardžiai: *lú·gu ta·va·ks prasižúo / pā·muoti kā·p smáks puł.n ~ lígu* (vos) ta vaïkas prasižioja, pàmotè kaip smäkas pułna (puola), *šis važ.kis nebaž.ks gerú·ju ~ šis važkis* (bernas) nebaigs gerúju;

b) skaitvardžiai: *kuo·kratás tuoč čierklikis / kā·búoba nemá·ta / dvi·trís ižgeri ~ ko kratáis tos čierkikés* (taurelés): kaip bóba nemäto, dvi trís ižgeri;

c) prielinksniai: *dvi ží·mí i·uñ·tra skí·tu ā·je ~ dvi žiemí į añtrą skýrių* (klasę) ējo (ėjo), *ví·n diel·mèdžu prakapúojima reñ.g žā·ni·ti·s ~ vien dèl mèdžių* (malkų) prakapúojimo reñka žänyties (ištékéti), *kùpri kùpri pā·cas kā·te· pruo·núosi ~ kùpri kùpri* (kùprindamasis praéjo) pàcas (žiurkë, žvynë) kàtei pro nòsé (nosì);

d) jungtukai: *vä·gi· reñ.g dú·ti / ka·nu žé·mis nekel·tu·s ~ vägie* (vagui) reñka dûoti, kad nù (nuo) žëmës nekeltus (nesikeltu), *nepastē·buom / ar túoki veid-*

¹⁵ Pasitaiko, kad pasako ir *sieskis ~ séskis*, *žinúokis ~ žinókis*, *nepraü.skis* (nesiprausk).

ruodi ~atveži / ar *sveī.ka* ~ nepastēbom (nepastebējom), ar tóki (īdaūtā) veīd-
rodī ~atvežē, ar sveikā, *je* *búoba ká'usti ta* / *išluōš bila* ~ je (jei) bóbā káustyta
(nepēščia), išlōš bilā (byla);

e) dalelytēs: *ti* *kviekšt kviekšt sùkviekštii ir nuspaknūoje* ~ tik kvēkšt (klykt)
kvēkšt sùkvēkštē ir nuspaknōjo (kojas pakratē).

II. Enklitikai gali būti:

a) īvardžiai: *kuō kvī'kat* / *a jūmīs smá'u kas* ~ kō kvýkat (žvieglat), ar jumis
(jus) smáuga (smaugia) kas; *kāliē ta* / *jaū. á'itra užēje aná'* ~ kalē ta, jaū áitra
(pasiutimas) užējo anái (jai);

b) prieveiksmiai: *sénà jau* / *buřnà ví'nas rùkšlas* ~ senà jau: burnà vienos
rùkšlos (raukšlēs);

c) dalelytēs: *kúoks tin vici'nis* / *lentīkes pá'rkalta*s ~ kóks ten vīdsienis (vidi-
né sienā): lentikēs párkaltos, *kuō če leñ.dì pri búobišku darbū* ~ kō čia lendī pry
(arie) bób'šķu darbū, *núor tik žuodi ištrá'ukti* / *ka galietu puotá'm li žuvi lá'idi-*
ti ~ nóra (nori) tik žodī ištráukti, kad galētū potám (paskiau) liežuvī láidytī
(apšnekēti).

7. Nedēsningi kirčiavimo atvejai

§ 11. Liaudies dainose ir šiaip ritminguose pasakymuose ritmo sumeti-
mais kirtis atsiduria neiprastoje ir šnekamojoje kalboje visiškai nepakenčiamoję
vietoje. Pvz., *gai'delē' pradēd gi'dúoti* / *numiškē' pradēd vaikščiuoti* / *ké'lk kék'lk*
ké'lk mergeli / *niérà lañ ka mi'guoti* (šnekamojoje kalboje būtu: *gaidèle' pradēd gi'-*
dúoti / *numiškē' pradēd vá'ikščiuoti* / *ké'lk kék'lk kék'lk mērgē'li* / *niérà lañ ka mi'guoti*
~ gaidēliai prādeda giedoti, numiškiai (namiškiai) prādeda váikščioti, kékł, kékł,
kékł, mergēle, nérà laiko miegoti), *ā'ču' tá'u berneli* *už meilù žuodèli* / *dá'r nebù-*
va'u girdiejuš nu *pàt mažumē'lis* (šnekamojoje kalboje būtu: *ā'ču' tá'u berne'li*
už meī.lu žuodèli / *dá'r nebuvá'u girdiejusi* *nu* *pàt mažumē'lis* ~ ačiū tāu,
berneli, už meilū žodēli, dár nebuváu girdējusi nū pàt mažumēlēs).

8. Loginis kirtis

§ 12. Kiekviename sakinyje kalbētojas paprastai vienā žodī pabréžia, no-
rēdamas atkreipti didesnį démesi ī jam labiausiai rūpimą dalyką. Pvz., *bènè mātēs*
mùni sē'ni nuskau.stu ~ benè mařčios munè sēnē nuskauštū (nuskriaustū),
ār iš tuo-li' acisūkis ~ ař iš toliē (tolis, tolo) atsisūkės esī, *kuō tā'p mařčuōs*
nēkenti / *a i' wdega* ~anà tā'msta ~ kō taip marčiōs nēkenti, a(r) ī
úodegā anà tāmstai īkāndo, *trínk su lā'pa's!* *netrínk su šlutražu* / *nùgara*
pratrínci ~ trínk su lāpais, netrínk su šlutoatražiu: nūgarā pratrīnsi (pirtyje), *je*,
tā'p ilgāu. *ta sē'ni ītes mún sveikarta* / *bú'su priversta veizieti's* ~ je (jei) taip
ilgiaū ta sēnē ēs mùn (man) sveikātā, búsū priversta veizēties (imtis priemo-
nių) ir t.t.

Pabrauktuosiouose žodžiuose kartais aiškiau, negu paprastai, girdēti keli kirčiai
Pvz., *ar gražu sē'na žmuōgu užgauliōti* ~ ar gražū sēnā žmōgū užgauliōti, *ir*,
gera' nusipieriem *šiñdi'n~ir* gera'i nusipérēm šiañdien!, *kuōkè če muna svei-*
kata ~ kokiā čia mūno (mano) sveikatā ir kt. (žodyje *sveikatā* kirtis pasigirsta net
skiemenyje -kā-, kur paprastai jo negirdēti).

II. PRIEGAIDĖ

§ 13. Priegaidėmis Kuršenų tarmė nuo savo kaimynų aukštaičių vakariečių beveik nesiskiria. Tą Kuršenų tarmės ypatybę yra pastebėjęs K. Büga: „Ir tie žemaičiai, kurie susiduria su vakariečiais aukštaičiais (pvz., Eržvilkas, Kuršenai), priegaidė ištaria aukštaitiškai“¹⁶.

Tarmė turi keturias priegaides: trumpinę (‘), tvirtapradę (‘), tvirtagalę (~) ir vidurinę (‘).

1. Trumpinė priegaidė

§ 14. Trumpinės priegaidės bauso judėsenos negalima išgirsti dėl jos trum-pumo. Balso intensyvumu ši kuršeniškių priegaidė nuo kaimynų aukštaičių va-kariečių (šakyniškių) nesiskiria¹⁷. Ji tariama daug stipriau negu kapsų ar zanavyku trumpinė priegaidė.

§ 15. Pagrindiniu-senoviniu kirčiu kirčiuoti skiemens trumpinę priegaidę turi, kai juos sudaro:

a) Senieji trumpieji *i*, *u*, nejeiną į dvigarsių sudėtį: *mîks* ~ *mîškas*, *prisika-bîna* ~ *prisikabîno*, *vîsas*, *kîli* ~ *va* ~ *kliûvo*, *mûna* ~ *mûno*, *primùša* ~ *primùšo* (*primušé*), *rûc* ~ *rûdas*, *žûvi* ~ *žuvî* ir kt.

b) Senieji trumpieji *a*, *e* (tais pačiais atvejais kaip ir lk, išskyrus bûdvardžių aukštėsniojo laipsnio priesagos kirčiuotą balsą *e*): *tâva* ~ *tâvo*, *kâsti*, *kâsu* (*kâsiu*) *kâzdâva* ~ *kâsdavo*, *kâstu* ~ *kâstû*, *kâzdamas* ~ *kâsdamas*, *lêsti*, *lësi*, *lêzdâva* ~ *lësdavo*, *lêstu* ~ *lëstû*, *lêzdamas* ~ *lësdamas*, *brâkšt*, *kêpšt* ir t.t.

c) Balsiai *a*, *e* tarmės dviskiemenių *a-* ir *ia-* kamienių vardažodžių vns. vardininke, iškritus judriajam galūniniam *-a-*. Po šitų balsių neturi būti priebalsių *j*, *l*, *m*, *n*, *r*, *v*, nes tada susidarytų antriniai dvigarsiai, ir priegaidė bûtų tvirtapradė (žr. § 20 d). Pvz., *kâps* ~ *kâpas*, *lâps* ~ *lâpas*, *râkc* ~ *râktas*, *tâks* ~ *tâkas*, *žâks* ~ *žâgas* (*kûgis*), *lêc* ~ *lêdas*, *šêšks* ~ *šêškas* (ir *šêškus*), *prâsc* ~ *prâstas* ir *prâscias* (nes vns. kilmininke yra *prâsta* ~ *prâsto* ir *prâšce* ~ *prâšcio*), *rêc* ~ *rêtas*, *šêsc* ~ *šêštas*, *trêc* ~ *trêcias*, *slâps* ~ *slâpias* ir kt.

Prie šio atvejo priklauso ir tarmės kai kurių *a*-kamienių paprastųjų veiksmažodžių esamojo laiko¹⁸ III asmens sudaromujų balsių *a*, *e*, *i*, *u*, nejeinančių į dvigarsių sudėtį, pvz., *kâktâ* ~ *kaktâ*, *kâtruô* ~ *katrô*, *vâbalâ* ~ *vabalai*, *žâdù* ~ *žadù*, *dêg* ~ *dêga*, *lêk* ~ *lêka* (lekia), *mêt* ~ *mëta*, *plêp* ~ *plëpa*, *sre'b* ~ *sre'ba* (srebia), *vêd* ~ *vêda* ir t.t.

§ 16. Pagrindiniu-atitrauktiniu kirčiu kirčiuoti skiemens trumpinę prie-gaidę turi tuo atveju, kai atitrauktasis kirtis krinta ant trumpųjų balsių *a*, *e*, *i*, *u*, nejeinančių į dvigarsių sudėtį, pvz., *kâktâ* ~ *kaktâ*, *kâtruô* ~ *katrô*, *vâbalâ* ~ *vabalai*, *žâdù* ~ *žadù*, *kêlù* ~ *keliù*, *mêlär* ~ *melaï* (melas; plg. latvių meli), *rêcatâ* ~ *rechiaü*, *kîsî* ~ *kišî*, *ligâ* ~ *ligâ*, *šilemuô* ~ *šilemojè* (šilumoje), *drûskâ* ~ *druskâ*, *lûptinâ* ~ *luptinâ* (luptė), *skùbù* ~ *skubù* ir t.t.

§ 17. Šalutiniu-galiniu kirčiu kirčiuoti balsiai trumpinę priegaidę turi tuo atveju, kai kirtis yra atitraukiamas iš trumpos galūnės, pvz., *gâlù* ~ *galiù*,

¹⁶ K. Büga, Lietuvių kalbos žodynas, I sasv., XXIV, Kaunas, 1924.

¹⁷ Plg. A. Jonaitytė, min. veik., 125.

¹⁸ Tarmėje beveik visi *ia* ir *i*-kamieniai esamojo laiko veiksmažodžiai perėjo į *a*-kamienius: *stûmam* (stumiamo), *šê'ram* (šeriame), *stûovam* ~ *stóvame* (stovime), *tûpam* (tupime) ir kt.

pī*štūs* ~ pirštūs, *p*̄*sañ.tūs* ~ pasaitūs ir t.t. (išimtis, kai tokio kirčio negirdėti, aprašyta § 7).

§ 18. Apie šalutiniu-atitrauktiniu kirčiu kirčiuotų skiemenu priegaidę žr. § 8 c. Atvejas, kada šalutiniu-nukeltiniu kirčiu kirčiuoti skiemens turi trumpinę priegaidę, aprašytas § 9 g.

2. **Tvirtapradė priegaidė**

§ 19. Kuršenų tarmės tvirtapradė priegaidė nuo lk tvirtapradės¹⁹ skiriasi balso lūžiu balsio (o dvigarsyje — dvigarsio pirmojo sando) viduryje, bet tas lūžis nėra toks ryškus, kaip gretimų žemaičių tarmių laužtinės priegaidės²⁰. Kuršenų tarmės tvirtapradė priegaidė daugiau panaši į aukštaičių (šakyniškių) tvirtapradę, dėl to ji čia ir žymima dešininiu kirčio ženklu²¹.

§ 20. Tvirtaprade priegaidė tarmėje gali turėti ilgieji skiemens, kuriuos sudaro:

a) Balsiai *i*, *u* (jie gali būti kilę ir iš lk *ie*, *uo*), pvz., *gi*̄*us* ~ gývas, *ri*̄*c* ~ rýtas, *ví.ra* ~ výrai, *grí.c* ~ grúdas, *šú.kauti* ~ šúkauti, *rí.juos* ~ ríejosi, *ží.c* ~ žíedas, *dú.d* ~ dúoda, *pú.c* ~ púodas ir kt.

b) Dvibalsiai *ai*, *au*, *ei*, *ie* (< ē), *uo* (< o), *ui*. Balso spūdis, kaip ir lk, yra ant pirmojo dvibalsio sando. Pvz., *lá.ipuoti* ~ láipioti, *vá.ikščuoje* ~ váikščiojai, *šá.un* ~ šáuna, *žá.unas* ~ žiáunos, *lé.isti.s* ~ léisties (bégti), *vé.ic* ~ véidas, *diek* ~ dék, *tieus* ~ tévas, *plúoje* ~ plójo, *žúopla* ~ žiópla, *rúišis* ~ rùišis (šlubis), *neviekšluitis* ~ nevékšluitis (nevékšlélè, ištížélè) ir kt. Kaip ir lk, tvirtapradžio dvibalsio *ui* pirmasis sandas visuomet yra trumpas.

c) Mišrieji dvigarsiai *a*, *e*, *i*, *u* su *l*, *m*, *n*, *r* (balso spūdis ir čia yra ant pirmojo sando), pvz., *iá.lka* ~ iášalko, *ká.m* ~ kám, *gerá.nces* ~ gerásias, *ná.rduos* ~ nárdosi, *vé.línc* ~ vélňias, *gé.mbi* ~ gémbé, *vé.ng* ~ vénga (véngia), *vé.rti* ~ vérti, *íltes* ~ iltës (iltys), *nurímk* ~ nurìmk, *pínti* ~ pínti, *šírdi* ~ šírdi, *čílb* ~ čiùlba, *klúmpis* ~ klùmpis (klumpë, kurpë), *plúnsna* ~ plùnsna, *žúrki* ~ žiùrkë (pelë) ir t. t. Kaip ir dvibalsio *ui*, taip ir mišriju dvigarsių *i*, *u* su *l*, *m*, *n*, *r* pirmieji sandai yra trumpi. Retkarčiai pasitaiko, kad po kirčiu šie balsiai pailginami, pvz., *dí.ndas* (?): *par.žá.uras dí.nás be.júoke darbë.le/mùš dí.ndas pàventé.s* ~ par (per) kiáuras dienàs be jókio darbëlio, mùša dindas (tinginiauja, valkiojasi be darbo) pavenciai, *kí.nka* ~ kíinka, *stí.rna* ~ stírna (ir stírna).

d) Antriniai dvigarsiai *a*, *e*, *i*, *u* su *l*, *m*, *n*, *r*, *j*, *v*, pvz., *ká.l* ~ kála, *ná.ms* ~ námas, *trá.nc* ~ tránas, *bá.r* ~ bára, *vé.l* ~ věla (velia), *jé.m* ~ jěma (ima), *sé.nc* ~ sěnas, *šé.r* ~ šěra (šeria), *žíls* ~ žilas, *davíms* ~ davimas, *trín* ~ trína, *skír* ~ skíra (skiria), *kúl* ~ kúla (kulia), *muopúms* ~ opùmas, *kúr* ~ kúra (kuria), *lé.j* ~ lěja (ret., lieja), *vé.í* ~ věja, *klé.us* ~ klévas, *lé.us* ~ lěvas (liūtas), *ri.stúus* ~ riestūvas (staklių dalis) ir t.t. Ir šiuo atveju balsiai *i*, *u* yra trumpi.

e) Ilgas *a*, atsiradęs iš dvibalsio *ai* (priesagoje -á.tis, -á.ti ~ -áitis, -áité): *mamá.ti* ~ mamáitè, *seserá.ti* ~ seseráitè, *vaikelá.tis* ~ vaikeláitis, *pruncká.tis*

¹⁹ V. Vaitkevičiūtė, Kirtis ir priegaidė, Lietuvių kalbos ir literatūros Instituto Dabartinės lietuvių kalbos sektoriaus saugomas rankraštis, 9—16 psl.

²⁰ Laužtinę priegaidę turi visos nuo Kuršenų tarmės į šiaurę ir šiaurės vakarus esančios žemaičių tarmės: Papilė, Tryškiai, Raudénai, Kaunatava, Užventis.

²¹ Plg. A. Jonaitytė, min. veik. 122; A. Laigonaitė, Dél lietuvių kalbos kirčio ir priegaidės supratimo. — Kalbotyra, 1, 94, (39 ir 40 pav.), Vilnius, 1958.

~ Pranskáitis, *stunká·tis* ~ Stankáitis, *gricá·ti* ~ Gricáitė (Griciūtė), *juocá·ti* ~ Jocáitė, *kentrá·te* ~ Kentráiciai (Kuršenų raj. kaimas), *micá·te* ~ Micáiciai (Kuršenų raj. kaimas) (apie metatoniją vns. šauksmininke žr. § 35 e).

f) Ilgieji galūnés balsiai *a* < *ai*, *e* < *ei* (žr. § 5 II, § 21 a).

§ 21. Tarmés tvirtapradé priegaidė tam tikrais atvejais esti ten, kur lk yra tvirtagalė ar trumpinė:

a) Esamojo laiko *o* kamieno ir būtojo kartinio laiko visų kamienų galūninio kirčiavimo veiksmažodžių vns. I ir II asmenyje: *maišá·u* (maišaū), *maišá·* ~ maišái, *pirká·u* (pirkaū), *pirká·* ~ pirkái, *lī·pá·u* ~ liepiáu, *lī·pé·* ~ liepái.

b) Tvirtapradés šaknies ar priesagos veiksmažodžių būsimojo laiko III asmenyje, kur tvirtaprade prie gaidide kirčiuotas skiemuo atsiduria žodžio gale, pvz., *bú·s* ~ *bús* (bus), *bá·rs*, *gá·usé·s* ~ gáusias: *pastuvóiesé·s* ir *gá·usé·s* ~ pastovéias ir gáusias (bus pastovéta ir gauta), *lí·s* ~ *lýs* (lis), *pas·ks* ~ pasiekis, *skait·s* ~ skaitys, *žinúos* ~ žinós ir kt.

§ 22. Antrinę tvirtapradę priegaidę turi šalutiniu-nukeltiniu kirčiu kirčiuoti ilgi arba pailginti balsiai (apie tai žr. § 9 a-f).

3. Tvirtagalė priegaidė

§ 23. Kuršenų tarmés tvirtagalė priegaidė balso judésena nesiskiria nuo lk ir aukštaičių vakariečių (šiauliškių ir kt.) tvirtagalés priegaidés²².

§ 24. Pagrindiniu-senoviniu kirčiu kirčiuoti skiemens tvirtagalę priegaidę turi tada, kai tuos skiemenis sudaro:

a) Ilgieji balsiai *i*, *u* (ir *i* < *ie*, *u* < *uo*), pvz., *klí·ksmas* ~ klýksmas, *ví·kst* ~ výksta, *mū·šis* ~ mūšis (mušimas), *rū·ka* ~ rūko, *švī·sa* ~ šviēsq, *ví·šat* ~ viēšate (viešite), *dū·bi* ~ duōbe, *kū·c* ~ kuōdas ir t.t.

b) Dvibalsiai *ai*, *au*, *ei*, *ie* (< *é*), *uo* (< *o*), *ui*. Svarbi tarmés ypatybė yra ta, kad tvirtagalés priegaidės balso spūdis krinta ant dvibalsių antrojo sando, kuris pailgėja iki pusilgio (išskyrus *ie*, *uo* dvibalsių antruosis sandus), pvz., *laž·žuos* ~ laižosi, *paž·šinc* ~ pažinas, *kaž·kti* ~ kaükli, *šlaž·ž* ~ šliauža (šliaužia), *pež·kti*, *svež·ks* ~ sveikas, *diž·di·na* ~ dëdyna (dédienė), *liēc* ~ lëtas, *skuôlas* ~ skôlos, *žuōde·* ~ žodžiai, *muž·ls* ~ muilas, *tuž·nc* ~ tuinas (tvoros pagalys) ir t.t. Šia ypatybe Kuršenų tarmé labai atskiria nuo gretimų žemaičių dounininkų ir nuo šakyniškių aukštaičių vakariečių, kur tvirtagalés priegaidės balso spūdis krinta ant pirmojo dvibalsio sando: *pēilei* ~ peilių, *väiks* ~ vaikas (Šakyna)²³, *sē·lkę* ~ silké, *rā·itūos* ~ raítosi (Raudénai), *joudmā·rgis* ~ juodmařgis, *ęškā·uleje* ~ iškaūlio (Tryškiai) ir kt.

c) Mišrieji dvigarsiai (balso spūdis ir čia sukoncentruotas ant antrojo sando): *val·ktis* (mëšlo vežimas), *kařpa* ~ kařpo, *vel·ká·s* ~ velkasi, *señ·k* ~ señka, *šil·c* ~ šiltas, *jiñti* ~ ifñti, *tiřsc* ~ tiřtas, *stul·ps* ~ stułpas, *puñ·t* ~ puñta, *puřkš·ti* ir kt.

Mišriųjų dvigarsių antrieji sandai *l*, *n* pailgėja iki pusilgių, o *m*, *r* nepailgėja visiškai.

²² Plg. V. Vaitkevičiūtė, min. rankr., 16–22; E. Grinaveckienė, Mituvos upyno tarmés fonetika, žr. Lietuvių kalbotyros klausimai, 1, 136, Vilnius, 1957.

²³ A. Jonaitytė, min. veik. 123; A. Laigonaitė, min. veik., 92 (34, 35 pav.).

d) Pailginti kamieno balsiai *a*, *e*, pvz., *ā·šaras* ~ āšaras, *lā·ktas* ~ läktos, *vā·karoti* ~ väkaroti, *kē·vals* ~ këvalas, *lē·derga* (pasileidėlis), *mē·ta·* ~ mëtai, *tē·pi* ~ tëpë ir kt.

§ 25. Pagrindiniu-atitrauktiniu kirčiu kirčiuoti skiemens tvirtagalę priegaidę turi šiai atvejais:

a) Kai dviskiemenuose žodžiuose kirtis atitraukiamas iš trumpos galūnés į ilgą šaknį (žr. dar § 2 a): *buřnà* ~ burnà, *dū·bès* ~ duobès, *gañ.lì* ~ gaili, *meř·gà* ~ mergà, *ruñ.kà* ~ rankà ir kt.

b) Kai daugiaskiemenuose žodžiuose kirtis atitraukiamas iš trumpos galūnés į tokią ilgą šaknį, kur kitos formos turi pagrindinį-senovinį kirtį (žr. dar § 7): *miěšlini* ~ mëšlini, *dul.kina* ~ dulkinà (dulkéta), *kaū.gdama* ~ kaukdamà, *pī·gda·mi* ~ pykdami ir kt.

Šitos, naujai atsiradusios tvirtagalės priegaidės spūdis koncentruojamas ant antrojo dvigarsio sando, kaip ir senosios tvirtagalės, ir balso judėsena nesiskiria nuo jos. Dvigarsio antrasis sandas yra pailginamas iki pusilgių (išskyrus *r* ir *m* ir dvibalsių *ie*, *uo* antruosius sandus).

§ 26. Senosios, galūnėje buvusios tvirtagalės priegaidės vietoje lieka gerokai susilpnėjusi antrinė priegaidė: *diržā·* ~ diržai, *dīdelē·* ~ dideliai (labai), *pēlenā·s* ~ pelenaîs, *tuôrū·* ~ t(v)orû, *žalti·* ~ žaltý ir t.t.

§ 27. Antrine tvirtagale priegaidė yra kirčiuojami ilgi priešpaskutiniai daugiaskiemienio žodžio skiemens, kai kirtis žodyje yra atitraukiamas iš trumpos galūnés: *bāravī·kùs* ~ baravykùs, *pābañ.gà* ~ pabaigà ir t. t. (žr. § 8 a).

4. Vidurinė priegaidė

§ 28. Šita priegaidė yra nauja, atsiradusi dėl kirčio atitraukimo, o kartais ir dėl tvirtagalės priegaidės sutrumpėjimo. Savo balso judėsena ji iš dalies primena tvirtagalę, tik gale staigiai nutrūksta, atrodo lyg neužbaigta tarti.

§ 29. Vidurinę priegaidę turi pagrindiniu-senoviniu kirčiu kirčiuoti skiemens, sutrumpėjus tvirtagalei priegaidei, pvz., *juđnc* ~ Jõnas, *kuōł* ~ kõl, *tuōł* ~ tõl, *viēł* ~ věl ir kt.

§ 30. Pagrindiniu-atitrauktiniu kirčiu kirčiuoti skiemens vidurinę priegaidę turi šiai atvejais:

a) Atitraukus kirtį visais atvejais į ilgą šaknį iš ilgos galūnés, pvz., *di·glē·* ~ dygliai, *gālvū·* ~ galvû, *kliēbē·* ~ klébiai (glébiai), *laikā·* ~ laikaî, *bū·tinā·* ~ bütinaî, *miēlenā·* ~ mëlenai (mëlynai), *žūnicinū·* ~ žasinû ir kt.

b) Atitraukus kirtį į daugiaskiemienių žodžių ilgą šaknį iš trumpos galūnés, kai tarp šaknies ir galūnés yra skiemuo su šalutiniu-atitrauktiniu kirčiu, pvz., *riñkiējè* ~ rinkéjà, *vaikešukùs* ~ vaikesiukùs (vaikézus), *var̄guõnùs* ~ vargonùs, *viēlī·klà* ~ vělyklà ir t.t.

c) Atitraukus kirtį iš trumpos galūnés į daugiaskiemienių žodžių ilgą šaknį, kai kirtis atitraukiamas į tokį ilgą skiemeni, kuris kitose, ne galūnėje kirčiuojamose formose, neturi kirčio, pvz., *arbā·tas* ~ arbâtos, *miēlenès* ~ mëlenès (plg. *mielē·ni* ~ mélénè), *plunksnikès* ~ plunksnikès (plg. *plunksniki* ~ plunksnikè), *sāmatà* ~ sarmatà (gëda): *sāmatà ne ar̄matà | nenušá·us* ~ sarmatà – ne armatà (patranka): nenušáus, *vaiñikùs* ~ vainikùs, *žūncelès* ~ žaselès ir kt.

d) Atitraukus kirti ī ilgą šaknį iš antrinės galūnės, pvz., *p̄'rāks* ~ pyrāgas, *žir̄niks* ~ žirnikas (toks augalas), *suōdñūks* ~ sodniūkas (sodelis), *yuōnik* ~ Onike, *v̄'tūk* ~ Vytūk, *i·lī·n* ~ ilýna (ilyja), *p̄arei.n* ~ pareiña.

Dvigarsiuose vidurinės priegaidės balso spūdis krinta ant antrojo sando ir jo nepailgina.

§ 31. Ilgi skiemens, kirčiuoti šalutiniu-atitrauktiniu kirčiu, vidurinę priegaidę turi tada: a) kai po jų eina ilgas skiemuo su šalutiniu-galiniu kirčiu: *kāsiējē* ~ kasėjai, *p̄abuōbē's* ~ pabobiai (per bobas), *p̄usi'nā* ~ pušynai (žr. dar § 8 c); b) kai po jų eina trumpi skiemens su šalutiniu atitrauktiniu kirčiu: *būruōbkūkūs* ~ burokukūs, *kuōpū'stēlūs* ~ kopūsteliūs, *p̄uri'nūkū* ~ purvyniukū ir kt. (žr. dar § 8 d).

5. Nekirčiuotų skiemenu priegaidė

§ 32. Kiek buvo galima pasiremti klausa ir naujai atsiradusiais kirčiais kirčiuotais pavyzdžiais, atrodo, kad visi prieškirtiniai ilgi skiemens turi tvirtagale priegaidę, o pokirtiniai — dažniausiai tvirtapradę: *keēkimūs* ~ keikimos (keikimasis), *kuōpū'stā* ~ kopūstai, *ruōkikīems* ~ rankikēms (rankutēms), *vaikizgaléms* ~ vaikisgaliams (vaikēzams) ir kt. Tai rodo: a) aiškiai girdimas pagrindinis-atitrauktinis ir šalutinis-atitrauktinis kirtis: *šā.ltā truōbā* ~ šaltà trobā (plg. *šā.ltā trūoba* ~ šaltà tróba), *v̄'nā* ~ vienā (plg. *v̄'na* ~ vienā), *mēlagi'stā* ~ melagystà (melagysté) ir kt. (žr. dar § 25); b) šalutinis-nukeltinis kirtis: *kabīndā'va* ~ kabindavo, *grū'dā's* ~ grūdas ir kt. (žr. dar § 9a-f). Tačiau pasitaiko, kad pokirtiniuose ilguose skiemenyse aiškiai girdeti tvirtagalė priegaidė: *gaū.čaū* ~ gaūčiau, *sak'čaū* ~ sakýciau, *krūpāū* ~ krūpiau (varloke) ir kt.

6. Priegaidžių kaita (metatonija)

§ 33. Tam tikrais atvejais tarmėje kaitaliojasi:

- tvirtagalė priegaidė su tvirtaprade,
- tvirtapradę su tvirtagale,
- trumpinė su tvirtaprade.

§ 34. Tvirtagalė priegaidė kaitaliojasi su tvirtaprade šiai atvejais:

a) Paprastuose ir išvestiniuose kartotiniuose veiksmažodžiuose (kaip ir lk): *kaī.ša* ~ kaīšo ir *kā'išuoti* ~ káišioti, *klī'kti* ~ klýkti ir *klī'kēuoti* ~ klýkčioti, *kruōkti* ~ krökkti ir *kriokinti* ~ krökinti (virkdyti), *krúoksieti* ~ krókséti (šaukti), *luñ.da* ~ lañdo ir *luñdžuoti* ~ ländžioti, *plaū.kti* ir *plá'kuoti* ~ pláukioti, *šaū.kti* ir *šū'kauti* ~ šúkauti.

b) Paprastuose ir akimirkos veikslo veiksmažodžiuose bei ištiktukuose: *treñ.kti* ir *tríñkt* ~ trinkt (nesmarkiai trenkiant), *tríñktelieti* ~ trinkteléti (nesmarkiai trinkteléti), *trí'ñkt* ~ trýnk (smarkiai trenkiant), *trí'ñktelieti* ~ trýnkeléti (smarkiai trenkti), *žvel̄.g* ~ žvelga (žvelgia) ir *žvilkt* ~ žvilgt (trumpai pažvelgiant), *žvílkotelieti* ~ žvilgeléti (trumpai pažvelgti), *žví'lkt* ~ žvylgt (idémiai pažvelgiant), *žví.lktelieti* ~ žvylteléti (idémiai pažvelgti).

c) Bendratyje ir esamojo laiko *-st-a*, *-st-a*-kamieniuose veiksmažodžiuose (kaip ir lk): *giñti* ir *gímst* ~ gímsta, *miřti* ir *míršt* ~ míršta.

d) Kai kuriuose vardažodžiuose ir iš jų išvestuose veiksmažodžiuose (kaip ir lk): *klaī.dže* ~ klaidžio (klaidaus) ir *klá'idžuoti* ~ kláidžioti, *smañ.le* ~ smailio

(smailaus) ir *smáilinti* (daryti smailų), *šluõvi* ~ šlōvę ir *šluovinti* ~ šlóvinti, *šveñ.c* ~ šveñtas ir *švéntinti*, *sveñ.ks* ~ sveikas ir *svéikinti*.

e) Formose, kur iškritus ar nukritus galūnės balsiui (o sudurtiniuose žodžiuose jungiamajam balsiui) susidaro antriniai dvigarsiai *a*, *e* su *l*, *m*, *n*, *r*, *j*, *v*: *žá·ls* ~ žalas ir *žá·la* ~ žälä, *šlá·ms* ~ šlāmas (šiukšlė) ir *šlá·ma* ~ šlāmai, *untá·nc* ~ Antānas ir *untá·na* ~ Antānā, *á·r* ~ ára (aria) ir *á·ram* (ariame), *ké·l̄s* ~ kēlias ir *ké·le* ~ kēlio, *žé·ms* ~ žemas ir *žé·ma* ~ žemo, *i·sibaukšté·n* ~ įsibaugštēna (baugus pasidaro) ir *i·sibaukšté·nis* ~ įsibaugštēnės, *pé·r* ~ pēra (peria) ir *pě·rat* (periate), *ré·j̄* ~ rēja (ret., rieja) ir *rē·jé·s* ~ rējas, *rá·us* ~ rāvas (griovys) ir *rā·va* ~ rāvo, *sé·nmergi* ~ sénmergė ir *sé·na* ~ séną, *dvá·rpuonis* ~ dvárponis ir *dvá·ra* ~ dvārą.

§ 35. Tvirtapradė priegaidė kaitaliojasi su tvirtagale:

a) priešdėlētuose žodžiuose ir prielinksniuose:

nú·baigas ~ núbaigos (pabaigtuvės), *nú·plakas* ~ nūplakos, *nú·spruoga* ~ nū-sproga ir *nú·* (ir *nú*) ~ nū (nuo),

púodu·kra ~ pódūkra, *púosu·nis* ~ pósūnis, *púokaitis* ~ pókaitis ir *púo* ~ pō, *prí·grinc* ~ prýgrindas (priesvirnis), *prí·seirnis* ~ prýsvirnis (vartojamas lygiagrečiai su prýgrindu), *prí·tiedis* ~ prýédis (privalgumas), *prí·guonkis* ~ prýgonkis, *i· prí·meni* ~ i prýmenę ir *prí·* (ir *prí*) ~ prý (prie),

prí·ša·s ~ prýsais, *prí·šaki* ~ prýsakij, *prí·špri·še·s* ~ prýspryšiai (priešu priešais), *prí·šininki* ~ prýšininkė (trobos vienas galas) ir *prí·š* (ir *príš*) ~ prýš (prieš), *prúoverksme·s* ~ próverksmiai ir *pruō* ~ prō,

úmpete ~ án(t)pečiai, *únčkalas* ~ ánckalos (roglių dalis), *úndžvalktis* ~ ántzvalktis (pagalvės užvalkalas), *úntakis* ~ ántakis, *á·nkapis* ir *uñ.* (reč. ir *uñ.t*) ~ añt.

b) Skirtingų kamienų tos pačios šaknies daiktavardžiuose (kaip ir lk.): *sá·rks* ~ sárgas ir *sařgis* (žiedą dalijant spéjikas), *sé·ili* ~ séilė ir *señ.lus* ~ seilius, *sná·rgli* ~ snárgli ir *snárglus* ~ snařglis.

c) Būdvardžiuose ir iš jų padarytuose daiktavardžiuose (kaip ir lk.): *bá·lc* ~ báltas ir *bal·tis* (baltūmas), *jú·c* ~ júodas ir *jú·dis* ~ juōdis (juodumas), *má·rks* ~ márgas ir *mařgis* (margumas), *pílnc* ~ pilnas ir *píl·nis* (pilnumas), *tvírc* ~ tvírtas ir *tviřtis* (tvírtumas).

d) Kai kuriuose vardažodžiuose ir iš jų padarytų sudurtinių žodžių antrame sande: *ní·tes* ~ nýtės (nytys) ir *aštu·n̄·tis* ~ aštuonnýtis, *búrna* ~ bùrną ir *ne·praustabuřnis*, *gá·lva* ~ gálvą ir *pli(ka)gal·vis*, *má·rks* ~ márgas ir *ju·dmařgis* ~ juodmařgis, *vé·ic* ~ véidas ir *pailgvéñ·dis* (pailgo veido).

e) Vardažodžių su priesagomis -á·tis, -á·ti ir -í·tis ~ -ýtis, -í·ti ~ -ýtē vns. šauksmininke: *má·mā·t̄* ~ mamaite, *vi·štā·t̄* ~ vištaite, *káralá·t̄* ~ karalaīti (plg. *karalá·tis* ~ karaláitis), *vi·rā·t̄* ~ vyraiti, *prúncák·t̄* ~ Pranskaiti, *má·m̄i·t̄* ~ mamýte, *mázilí·t̄* ~ mazilýte (mažiuke), *merḡi·t̄* ~ mergýte ir kt.

f) Veiksmažodžių tariamojoje nuosakoje (visuose asmenyse): *gá·uti* ir *gañ.tu* ~ gañtū, *gi·vé·nti* ~ gyvėnti ir *gi·veñ.tu* ~ gyveñtū, *ké·lti* ir *kel·tu* ~ kelčū, *lé·isti* ir *leñ.stume* ~ leistumei (tu leistum), *melú·ti* ~ melúoti ir *melú·ču* ~ melūčiu (aš meluociau), *pašá·lti* ir *pašál.tu* ~ pašaltū, *vá·ikščuoti* ~ váikščioti ir *vá·kščuotu* ~ vaikščiotu ir kt.

g) Veiksmažodžių geidžiamojoje nuosakoje: *dú·d* ~ dúoda ir *tedú·di* ~ teduôdie, *gá·un* ~ gáuna ir *tepasigañ·ni* ~ tepasigañnie (tepasidžiaugie), *krá·un* ~

kráuna ir *leī· kraū.ni·* ~ leī (tegu, te) kraūnie, *péizuo* ~ péizoja (teploja) ir *tenepē̄.zuoji·* ~ tenepēžojie ir kt.

§ 36. Trumpinė priegaidė tvirtaprade pakeičiama tuo atveju, kai, nukritus galūnės balsiams ar iškritus sudurtinių žodžių jungiamiesiems balsiams, susidaro antriniai dvigarsiai *i*, *u+l*, *m*, *n*, *r* ir *uū*: *pil* ~ pila ir *pilam* (pilame), *šaukīms* ~ šaukimas ir *šaukīma* ~ šaukimo, *šin* ~ šina (kasos) ir *šinā·s* ~ šinas, *pipirs* ~ pipiras ir *pipīra* ~ pipirai, *kūl* ~ kūla (kuliai) ir *kūlam* (kuliam), *pilkūms* ~ pilkumas ir *pilkūma* ~ pilkumo, *dūr* ~ dūra (duriai) ir *dūram* (duriame), *gru·stū̄s* ~ grūstūvas (toks menturis) ir *gru·stūva* ~ grūstuvo, *sūū* ~ siūva (ir *sū·n* ~ siūna) ir *sūvat* ~ siūvate, *nūmsarks* ~ nūmsargas (namų sargas) ir kt.

УДАРЕНИЕ И ИНТОНАЦИЯ КУРШЕНАЙСКОГО ГОВОРА

В. И. ВИТКАУСКАС

Резюме

Система ударения куршенайского говора сильно отличается от литературного языка, так как ударение в нём оттягивается на первый слог со всех кратких, а также и с долгих восходящих окончаний, т. е. говор принадлежит зоне полной оттяжки ударения (*sūkū* ‘я кручу’, *miñkliē* ‘тесто’, *vàkarì* ‘вечером’, *virbalā* ‘спицы’). В говоре встречаются случаи, когда предлог примыкает к имени или местоимению и получает основное-оттянутое ударение (*sù lī·tūp* ‘с дождём’).

В связи с тем, что куршенайский говор находится рядом с говорами, принадлежащими зоне частичной оттяжки ударения (Куртувенай, Шаукенай, Шяуляй), то имеются случаи, когда в данном говоре (в многосложных словах) ударение оттягивается с краткого окончания только на предшествующий слог слова, а не на его начало (*pabaī.gà* ‘конец’, *mažutèlūs* ‘малюсеньких’).

Однако ударение сохраняется в конце слова, если конечный слог произносится с нисходящей интонацией (*vaiká·ms* „детям“, *žiná* „ты знаешь“). В редких случаях ударение сохраняется и в долгих окончаниях восходящей долготы (*duobilū· avižū· tūrgū* „у меня есть клевер и овёс“), однако это явление не закономерное.

Как и в других жемайтских говорах, принадлежащих зоне полной оттяжки ударения, так и в куршенайском существует 5 различных типов ударения: основное древнее (*múoka* „учит“), основное-оттянутое (*kaǐtū* „вместе“), побочное-оттянутое (*muokī·kla* „школа“), побочное-перенесенное (*raudúoná·sis* „красный“) и побочное-конечное (*kliebī·s* „охапка“). В статье на основе собранного материала рассматривается место отдельных типов упомянутых ударений в слове и случаи их употребления.

В куршенайском говоре имеются 4 интонации гласных звуков: краткая('), нисходящая('), восходящая(˜) и средняя(‘). Своим произношением они почти не отличаются от произношения соответствующих интонаций, свойственных соседним аукштайтским говорам, и поэтому близки литературному языку.

Краткая интонация произносится кратко, но сильно, сильнее чем в говорах, легших в основу литературного языка. Эта интонация характерна кратким гласным говора (*lùp* ‘дерёт’, *visì* ‘все’, *gàc* ‘колесо’, *lèsti* ‘克莱вать’).

Нисходящая интонация в своем произношении имеет элементы прерывистой интонации, свойственной другим жемайтским говорам, однако полностью с прерывистой интонацией не совпадает. Она отличается большим сходством с нисходящей интонацией соседних аукштайтских говоров (напр., шакинского говора). Нисходящую интонацию имеют долгие слоги с основным древним ударением (*vá·íkščioje* ‘ходил’, *píog* ‘хочет’), однако иногда её имеют и исторически краткие гласные с побочным перенесенным ударением (*daiñú·dá·va* ‘часто пели’).

Восходящая интонация по характеру произношения близка соответствующей интонации некоторых соседних говоров западных аукштайтов. Её имеют долгие слоги слова (*sał·dže* ‘сладкого’, *kèlē* ‘пути’, *kírpí·klà* ‘парикмахерская’). В отличие от восходящей интонации других жемайтских говоров, наибольшая сила этой интонации в дифтонгах и дифтонгических сочетаниях сконцентрирована на втором компоненте (как и в литературном языке: *kařsti* ‘чесать’, *tař·šas* ‘мешок’, *sař·sas* ‘сухой’).

Средняя интонация — новое явление говора. Началом движения основного тона интонация отчасти напоминает восходящую интонацию говора, однако в конце она резко обрывается. Среднюю интонацию имеют долгие слоги в следующих случаях: а) при сокращении восходящей интонации (*jíonp̄s* ‘Ионас’), б) в двусложных словах, когда ударение оттягивается с долгого окончания на долгий корень (*li·tā* ‘дожди’, *vílk̄y* ‘волков’), в) в отдельных случаях в многосложных словах, когда ударение оттягивается с краткого окончания на долгий корень (*sarmatā* ‘стыд’). Иногда среднюю интонацию могут иметь долгие слоги с побочным оттянутым ударением (*pàkertē·s* ‘по углам’).

Долгие безударные слоги, стоящие перед ударным слогом, всегда произносятся с восходящей интонацией, а стоящие после ударного — чаще всего с нисходящей (*stū·mímūos* ‘толкание’). Встречаются также случаи, когда слоги, стоящие после ударного слога (опираясь на слух автора) произносятся с восходящей интонацией (*šař·kčaj*. ‘кричал бы’).

В конце статьи приводятся примеры метатонии в говоре.